

Exkursionsmål i Köpenhamns- området II

Detta avsnitt i serien om köpenhamnska exkursionsmål skall behandla de stadsutvidgningar som gjordes under 1800-talet främst i områdena omedelbart utanför befästningsvallarna.

Ända fram till 1850-talet bestämdes Köpenhamns bebyggelseutveckling av de olika demarkationslinjernas dragning. Mellan demarkationslinjen, som flyttades vid ett flertal tillfällen, och själva vallområdet var all permanent bebyggelse förbjuden.

Under 1800-talets första hälft, alltså före industrialismen i Norden, ägde, liksom för de svenska städernas del, en omfattande invandring rum, vilket ledde till en folkökning på närmare 2 000 personer per år. Då genom ovan nämnda försvarsbestämmelser staden i stort sett saknade expansionsarealer fick folkökningen till följd att befolkningen pressades samman mer och mer innanför vallarna. Rent praktiskt löste man till en del problemet genom att öka antalet våningar i de existerande bostadshusen samt förtäta bebyggelsen inom kvarteren i form av ett stort antal gårdshus. Men detta resulterade samtidigt i en katastrofal försämring av de hygieniska förhållandena (koleraepidemien behandlas i avsnittet om Lægeforeningens Boliger nedan). Man beräknar att år 1855 22 % av stadens befolkning bodde i gårdshus eller motsvarande och 8,5 % i källare.

Bebyggelsemässigt kan andra hälften av 1800-talet för Köpenhamns vidkommande uppdelas på två perioder: A) 1850- och 1860-talen, som kännetecknas av en försiktig industrialisering och en punktvis stadsutbyggnad och B) återstoden av 1800-talet, vilken kan betecknas som en ren industriepok med en utbyggnad av stora sammanhängande stadsdelar som följd.

Den första epokens stadsutvidgningar möjliggjordes av en stegvis demilitarisering av Köpenhamns försvarslinjer (1852—57) och då blev det ca 1,5 km breda bältet mellan demarkationslinjen vid Jagtvej-Falkoner Allé och vallarna fritt för bebyggelse.

Redan under 1850-talet började en våldsam tomtspekulation som resulterade i oerhört hårdexploaterade arbetarstadsdelar innehållande både bostäder och industrier. Det hela kulminerar dock först i och med industrialismen efter 1870.

a) *Blågårdskvarteret*. Det äldsta av dessa förindustriella »spekulationsområden», Blågårdskvarteret, uppstod genom en uppstyckning av Blågaards Jorder omedelbart väster om sjöbältet. De första byggnaderna uppfördes på dispens 1847, men den stora byggrushen kom igång först på 1850-talet. Området utvidgades och förtätades efterhand under de följande årtiondena och var fullt utbyggt före sekelskiftet. Här gällde regeln om maximalt utnyttjande av de smala parcellerna. De öppna ytorna inom kvarteren utgjordes många gånger av smala ljusschakt som tillkommit endast för att möjliggöra passage från en hyreskasern till en annan. Fram till 1898 saknade f.ö. Blågårdskvarteret helt en torgplats. Vid denna tidpunkt blev det emellertid möjligt för kommunen att förvärva en ledig fabrikstomt och där skapa Blågårdsplads.

Under den första tiden var man vidare i avsaknad av dricksvatten, avlopp, renhållning och belysning och här gällde ej heller den köpenhamnska ordningsstadgan. Området kan i dessa avseenden jämföras med de svenska utomgränssamhällena från industrialismens början. Blågårdskvarterets avgränsning som statistiskt område utgörs av Peblinge Dossering—Nørrebrogade—Kapelvej—Rantzausgade—Åboulevard.

Fig. 1 visar 1972 års bebyggelse inom Blågårdskvarteret (i modern tid benämnt »den sorte firkant») och denna stämmer väl överens med sekelskiftets bebyggelse. Som synes är kvartersytorna fortfarande mycket hårt utnyttjade. De innersta kärnorna i åtskilliga kvarter utgjordes, och utgörs i vissa fall fortfarande, av olika typer av verkstäder. År 1900 fanns sålunda 7 industriföretag med minst 100 anställda inom Blågårdskvarteret.

Genom förändringar av roteindelningen inom Köpenhamn går det ej att exakt följa befolkningsutvecklingen inom området. Från 1930 till 1970 har invånarantalet sjunkit från ca 23 000 till ca 16 000. Befolkningen torde vid sekelskiftet klart ha överstigit 30 000, detta på en yta av drygt 0,3 km².

Trots att invånarantalet inom området som synes sjunkit till troligen mindre än hälften av maximum är fortfarande flera av kvarteren extremt tätbebyggda. Sålunda hade de fyra kvarteren som omger Blågårdsplads (den öppna platsen i kartbildens mitt) år 1969 en sammanlagd befolkning på 4 380 personer. Tätast befolkat är kvarteret väster om Blågårdsplads (f.n. under sanering) med 920 invånare och högsta kvartersbefolkning inom hela området har kvarteret på Blågårdsplads östsidan med 1 780 invånare. Med sekelskiftets totalbefolkning för Blågårdskvarteret var med all säkerhet folkmängden i dessa enskilda kvarter väsentligt högre.

Totalt har utnyttjandeformen för ca 200 byggnader inom området av Boligkommissionen klassificerats som »erhverv». Området utmärks vidare av ett stort antal butiker, både för dagligvaror och specialvaror, samt restauranger och serviceinrättningar.

b. *Gammelholm*. Ett annat bostadsområde från den första perioden är Gammelholm beläget mellan Kgs. Nytorv och Havnegade. Stadsdelen,

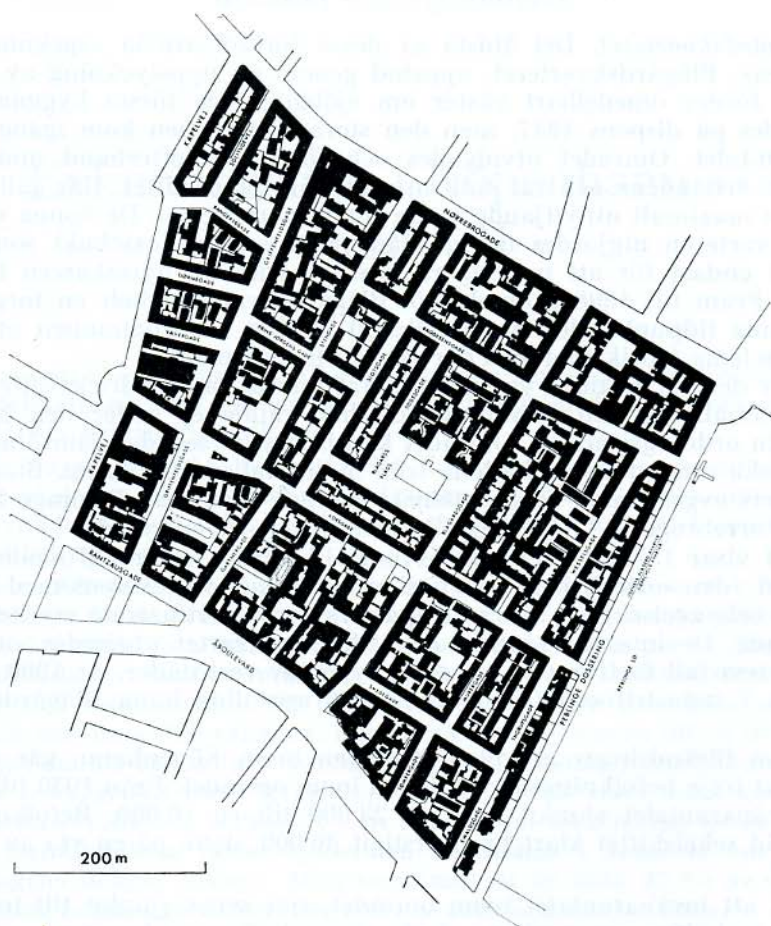

Fig. 1. Köpenhamn. Blågårdskvarterets bebyggelse 1972. Skala 1:8 000. Ur Stadsing. Dir. 67, GPD 70.

som tillkom under 1860-talet inom ett tidigare mer extensivt utnyttjat område, var avsedd för en blandad befolkning med relativt påkostade högreståndshus utmed gatorna och en sammangyttrad kasernbebyggelse avsedd för arbetarbefolkningen i kvarterens inre.

Stadsutvidgningar 1870—1900

Fig. 3 visar med streckade linjer den yttre gränsen för Köpenhamn—Frederiksbergs stadsbebyggelse omkring år 1900. De resterande delarna av vallgravsringen markerar yttergränserna för det fram till 1857 be-

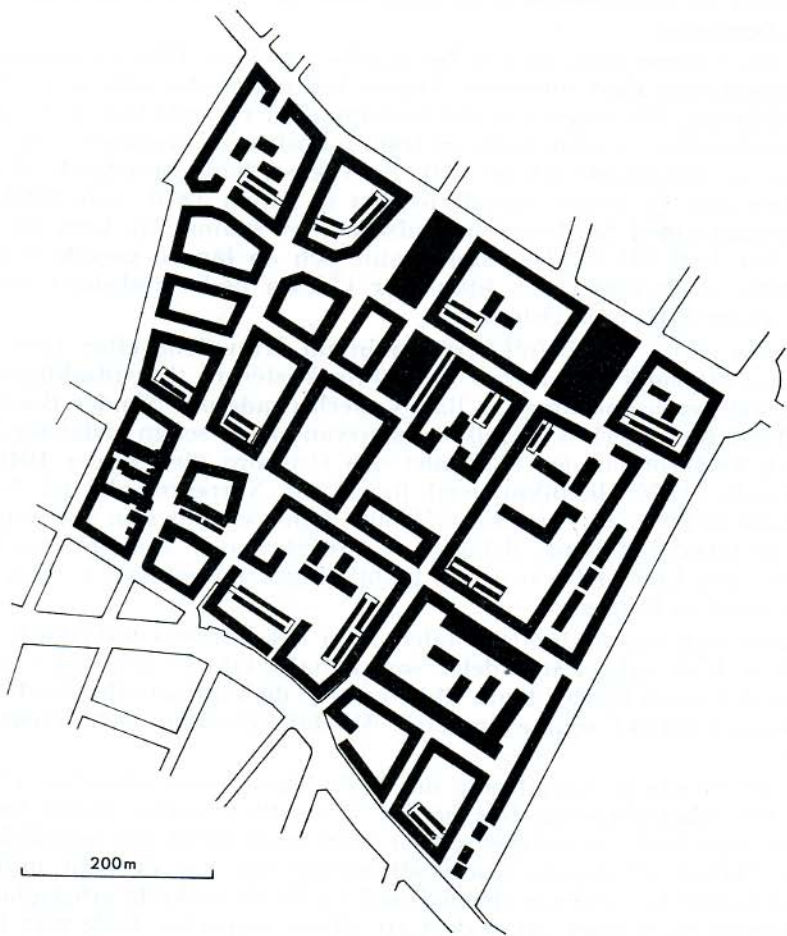

Fig. 2. Köpenhamn. Blågårdskvarterets framtida bebyggelse enligt 1972 års Dispositionsplan for Indre Nørrebro. Skala 1: 8 000.

fästa Köpenhamn. Området mellan de båda gränslinjerna visar sålunda i huvudsak stadens utbyggnad till en mindre del under perioden 1850—70 och till huvuddelen under den industriella perioden 1870—1900. Befolkningen inom Köpenhamns+Frederiksbergs gränser uppgick 1850 till 133 000 (varav ca 10 % utanför stadskärnorna), 1880 till 261 000 (varav ca 40 % utanför stadskärnorna inkl. bebyggelsen på vallområdet) och 1900 till 434 000 (varav ca 65 % utanför stadskärnan inkl. bebyggelsen på vallområdet). Under 1800-talets tre sista årtionden tillkom de stora och kompakt byggda arbetarstadsdelarna Nørrebro, Vesterbro och Øster-

bro (dessa tre tillsammans benämnda Broerne) samt Frederiksberg utanför stadsgränsen.

För att i någon mån reglera bebyggelsen tillkom 1856 en byggnadslag för Köpenhamn med förstäder. Denna lag dikterades främst av brand- skyddshänsyn. Här angavs en del bestämmelser rörande byggnadsmaterial och gatubredder. Lagen hade ej trätt i kraft när exempelvis de äldsta delarna av Blågårdskvarteret tillkom. Likaså hade betydande delar av Nørrebro och Vesterbro hunnit byggas ut innan 1870- och 1880-talens revideringar (med hårdare byggnadskrav) av samma lag kom till stånd. Detta har haft till följd smalare gator och en längre gående sammanblandning av bostäder och industrier i dessa båda stadsdelar än i det något senare tillkomna Østerbro.

Broerne nådde sitt befolkningsmaximum årtiondena efter 1900 med i runda tal 140 000 för Nørrebro, 85 000 för Vesterbro (huvudsakligen inom en mycket begränsad areal mellan Vesterbrogade och Sønder Boulevard) och 80 000 för Østerbro. Befolkningskurvan vände sedan nedåt för Nørrebro och Vesterbro under 1920-talet och Østerbro först under 1940-talet. Nuvarande (1970) befolkningstal ligger för Nørrebros del på 100 000, Østerbros 65 000 och Vesterbros 50 000. Ännu så sent som omkring 1960 hade de tätast befolkade delarna av Nørrebro och Vesterbro ca 90 000 invånare per km², detta trots att befolkningsavtappningen i dessa stadsdelar pågått en längre tid.

Köpenhamn var under 1800-talets sista del Nordens folkrikaste stadsområde och de arbetarstadsdelar som i snabb takt byggdes ut i ett bälte runt stadskärnan företer klara likheter med de kontinentala storstädernas hyreskaserndistrikt som exempelvis Moabit, Wedding och Kreuzberg i Berlin.

För att få någon uppfattning om bostadskvarterens placering i förhållande till arbetsplatserna har på fig. 3 samtliga (enligt Traps industriregister från 1906) industrier som år 1900 hade minst 100 anställda markerats. Någon ytterligare storleksdifferentiering har ej varit möjlig då antalet anställda redovisas firmavis och ej för de enskilda arbetsplatserna. Konstateras skall dock att endast ett 10-tal branscher hade mer än 500 anställda och att endast Carlsbergs samlade verksamhet och skeppsvarvet Burmeister & Wain (störst med 3 000 anställda) hade mer än 1 000 anställda.

Notabelt på fig. 3 är att ännu vid sekelskiftet en så stor del av de medelstora och stora industriverksamheterna (drygt 1/3) var belägen innanför vallarna och åtskilliga t.o.m. inne i den medeltida stadskärnan. Inom förstäderna fanns de tydligaste koncentrationerna på inre och yttre Nørrebro (gränslinje mellan dessa är Jagtvej). På Nørrebro och Vesterbro finns f.ö. fortfarande åtskilliga exempel på kvarter där både bostäder, industrier och butiksverksamheter är väl blandade.

Av en statistik från år 1900 över huvudstadsområdets folkrikaste gator framgår att Ryesgade på Nørrebro på sina 1,6 km beboddes av ca 9 000 personer. I stil med områdets övriga gator innehöll den samtidigt ett stort antal industriella verksamheter. Ryesgade syns på fig. 3 som ett band av

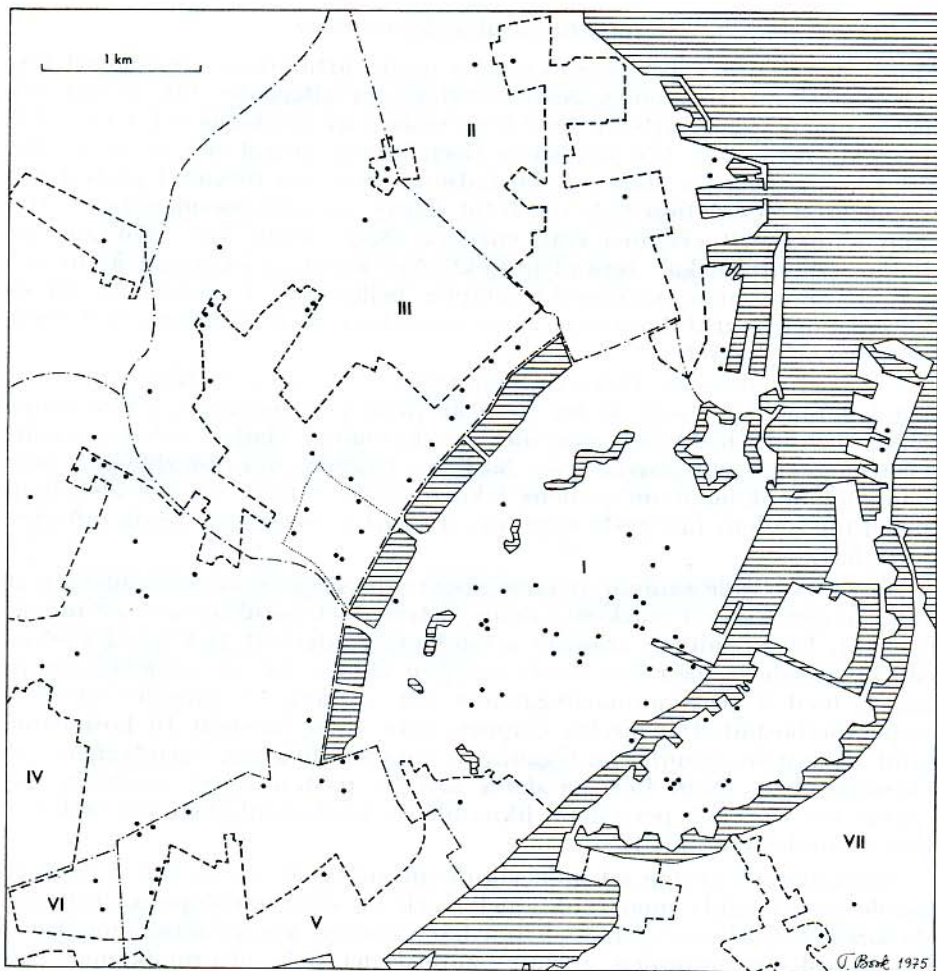

Fig. 3. Köpenhamn. Industrier med minst 100 anställda år 1900 markerade med små fyllda cirklar. Streckad linje=gräns för stadsbebyggelsen omkring år 1900, streckprickad linje=stadsdelsgränser (1902) resp. stadsgräns mot Frederiksberg, prickad linje=begränsningslinje för Blågårdskvarteret. I=Indre by, II=Østerbro, III=Nørrebro, IV=Frederiksberg, V=Vesterbro, VI=Valby och VII=Sundby. Skala 1: 50 000.

prickar väster om Sortedams Sø. Närmast i nämnda statistik kommer sedan de tillika viktiga affärs- och industrigatorna Nørrebrogade och Vesterbrogade samt den mer renodlade bostadsgatan Saxogade (tvärgata till Vesterbrogade), som på sina 600 meter hade en folkmängd på 6 200 personer.

Fanns det då för arbetarbefolkningen under årtiondena omedelbart före och efter industrialismens genombrott några alternativ till de nämnda hårdexploaterade kvarteren med hela system av gårdshus och i vissa fall tusentals invånare? För det stora flertalet var svaret nej, men ett litet antal kunde beredas plats i de bostadsområden som tillkom i protest mot tidens tomtspekulation och till följd därav osunda boendemiljöer. Här skall nämnas ett exempel från vardera 1850-, 1860- och 1870-talen på dylika »filantropiska» bostadsprojekt. Nr. 1 och 3 existerar ännu och har en ur exkursionssynpunkt lämplig belägenhet i anslutning till de nämnda och starkt kontrasterande områdena med hyreskaserner inom Østerbro och Nørrebro.

1. *Lægeforeningens Boliger*. Sommaren 1853 nåddes Köpenhamn av den koleraepidemi som under flera år rasat i Nordeuropa. I den trångbodda och ur hygienisk synpunkt undermåliga staden avled närmare 5 000 personer och provisoriska bostäder byggdes utanför staden. Under epidemin uppkom inom stadens läkarförening tanken att för insamlade medel för stadens fattigaste uppföra ett kvarter med permanenta mönsterbostäder.

Man förvärvade samma år efter noggranna undersökningar, bl.a. av en känd hygieniker, ett markområde på Østerfælled (intill nuvarande Idrætparken). En av landets främsta arkitekter, Bindesbøll, fick uppdraget att rita byggnaderna och den första etappen (1853—54) av projektet ses på fig. 4, med 8 st 2-våningsbyggnader för vardera 33 familjer samt en inspektörsbostad. Den andra etappen från 1866 innehöll 10 bostadshus samt vissa gemensamhetsanläggningar som samlingssal, barndaghem och »brukshandel». Man fick på detta sätt ett nästan slutet samhälle (beräknat för ca 2 600 personer), liknande de brukssamhällen vid Mølleåen som nämndes i avsnitt I.

Anläggningen visade att man vid denna tidpunkt för en rimlig kostnad kunde skapa enkla men funktionella och ur sundhetssynpunkt tillfredsställande bostadsområden. Det som här skarpast kontrasterar mot Broernes hyreskasernområden är hur spatiöst det hela utformats med små trädgårdstäppor och gemensamma grönområden mellan husraderna. Genomfartstrafik har ända från början varit förbjuden genom anläggningen. Trots att Lægeforeningens Boliger uppnått stort ryktbarhet som idealbostadsområde har rivningshotet under en längre tid vilat över området, som år 1966 övertogs av kommunen. På grund härav har många av områdets äldre invånare flyttat till andra stadsdelar och genomsnittsåldern har sjunkit markant. Idag bebos husen företrädesvis av yngre studerande och den ursprungliga kollektivtanken har under de senaste åren på nytt kommit till förverkligande.

2. *De Classenske Boliger*. Detta på privat initiativ tillkomna mönsterbostadsområde var beläget i Frederiksberg mellan Godthåbsvej och Nye-lands vej i anslutning till ett hyreskasernområde (syns på äldre köpenhamnskartor). Anläggningen, som byggdes under åren 1866—81 för ca 1 600 personer, påminde till det yttre mycket om Lægeforeningens Boliger.

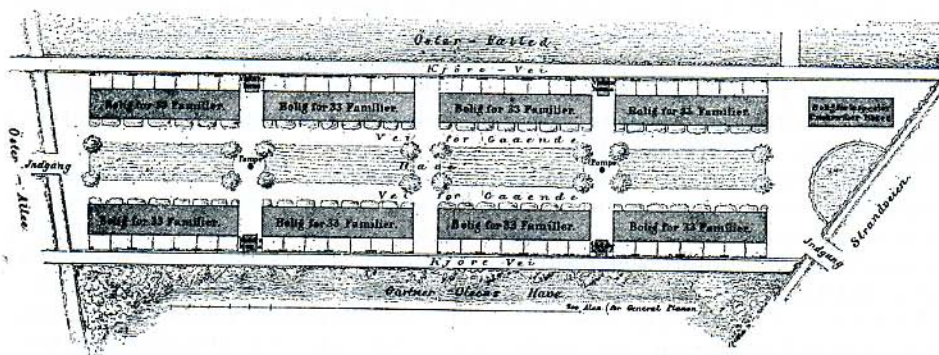
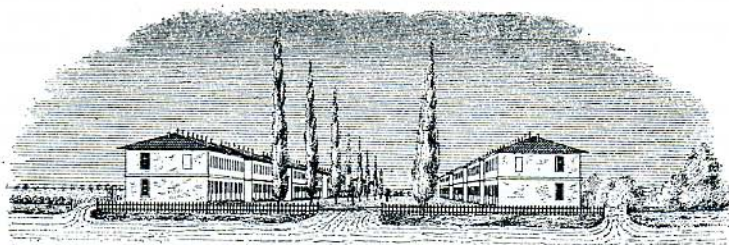
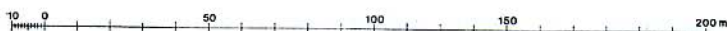

Fig. 4. Köpenhamn. Första etappen av Lægeföreningens Boliger från 1853—54. Skala 1:2 350. Ur: flyveskriftet udsendt af Lægeföreningen den 12. november 1853.

Den bestod av 24 bostadshus i 2 våningar fördelade på 4 rader samt en stor gemensamhetsbyggnad i centrum. Den inre planläggningen anses dock ha varit mindre lyckad än vad fallet var med Lægeföreningens Boliger.

3. *Arbejdernes Byggeforenings bostadsområden.* Projekt av typ Lægeföreningens Boliger utgjorde trots allt en droppe i havet när det gällde att förbättra bostadssituationen i den expanderande huvudstaden. På kooperativ basis bildades därför 1865 Arbejdernes Byggeforening, som var ett spar- och byggnadssällskap. Man byggde under 1870-talet bl.a. ett bostadsområde omfattande 480 st 2—3-våningshus på ett område mellan Sortedams Sø och Øster Farimagsgade. Vi har dock här att göra med en något tätare bebyggelse än i nr 1 och 2.

Broernes arbetardistrikt idag och i framtiden

De hittills nämnda bostads-/industriområdena på arealerna utanför vallarna har till stora delar åtminstone till det yttre bibehållit den ursprungliga karaktären. Ett genomkorsande av valda delar av Nørrebro, Vester-

bro och Østerbro kan därför fortfarande ge en relativt god uppfattning om utseendet på de hårdexploaterade arbetarkvarteren från Köpenhamns stora expansionsperiod. Befolkningssammansättningen har däremot successivt förändrats samtidigt som områdena förslummats (i modern mening).

Blågårdskvarteret inom det inre Nørrebro är sålunda, som ovan nämnts, fortfarande ett relativt tätbebyggt och tätbefolkat distrikt, som inom vissa avsnitt visar hur kvartersytorna under 1800-talets andra hälft disponerades. Den klart övervägande delen av områdets fastigheter är och har alltid varit i privat ägo. Detta torde också vara regeln för de köpenhamnska arbetarstadsdelarna.

Ryesgade är likaledes fortfarande en representativ Nørrebrogata med stor boendetäthet och en kombination av bostadshus och verksamheter av olika typ och storleksordning. Gatan befinner sig dock inom ett område som står i tur att få dispositionsplan, d.v.s. saneringsplan.

Distriktet på Østerbro kring Viborggade—Århusgade—Silkeborggade är kanske den till befolkningssammansättning och bebyggelse mest intakta delen av hyreskasernområdena.

Helt naturligt kommer dessa hårt nedslitna ca 100 år gamla bostadsområden (med i många fall en hög procent helt utdömda bostäder) att genomgå någon form av sanering. Någon samlad saneringsplan för hela Köpenhamns kommun existerar emellertid ej, utan istället har man gjort en uppdelning på relativt små planområden (av storleksordningen 10—25 kvarter). Inom dessa sker sedan en förhållandevis försiktig sanering, där dispositionsplanen (nu under genomförande) för Blågårdskvarteret från 1972 kan sägas utgöra modellen.

För att ej radikalt förändra stadsdelens bebyggelsemiljö bibehåller man ofta kvarterens yttre »skal» (vanligen bostadshus), medan kvarterens innanmäten (gårdshus, verkstäder o.dyl.) avlägsnas för att framförallt ersättas med grönområden och vissa allmänna funktioner som barndaghem och fritidsanläggningar. Fig. 2 visar Blågårdskvarterets utseende (enligt dispositionsplanen) efter en dylik sanering. Bebyggelsens utglesning (jfr med fig. 1) leder naturligtvis till en minskad befolkning från nuvarande 16 000 till 9 à 10 000 i slutet av 1970-talet. Vidare kommer industriytorna inom området att helt försvinna och vissa gatusträckningar att övergå till gågator. Ett liknande tillvägagångssätt med urholkning av kvarteren har redan kommit till utförande inom den nämnda 1860-talsstadsdelen Gammelholm.

Praktiska exkursionsråd

En Köpenhamnsexkursion med besök på några av de sedvanliga exkursionsmålen i innerstaden kan med fördel kombineras med en genomgång av industrialismens bebyggelseformer varför en konkret exkursionsroute (möjlig att genomföra till fots) här presenteras: Nordhavn station—Østbanegade—Hjørringgade—Viborggade (Østerbros hyreskasernområde)—Østerbrogade (till vänster Østerbros hyreskasernområde och till höger Lægeföreningens Boliger)—Triangeln—Ryesgade (bostads-/industrigata)

—Ravnsborggade—Nørrebrogade—Blågårdsgade—Blågårdsplads (tidigt spekulationsområde)—Korsgade—Slotsgade—Baggesensgade—Blågårdsgade—Nørrebrogade—Dronning Louises bro—Øster Søgade (Arbejdernes Byggeforenings område)—Lille Triangel.

Som lämplig exkursionslitteratur kan nämnas: H. Jørgensen (red.): København, fra boplads til storby del II, Kbh 1948. Steen Eiler Rasmussen: København, Et bysamfunds særpræg og udvikling gennem tiderne, Kbh 1969. Charles Haugbøll: Blaagaardskvarteret gennem 300 Aar, Kbh 1942. Harald Langberg: Uden for voldene, Københavns udbygning 1852—1952, Kbh 1952. Svend Aakjær m.fl. (red.): København før og nu, Bind V, Kbh 1950. Erik Hansen og Mette Pihler: Lægeforeningens Boliger på Østerbro, Kbh 1971. Dispositionsplan for del af Indre Nørrebro, Kbh 1972. Som exkursionskartor kan rekommenderas Geodætisk Instituts båda kartor: Central-København — Turistkort (skala 1:15 000) och Turistkort over København og omegn (skala 1:17 500).